

УДК 159.98

Карпушина Н. Б. – здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

Висвітлено проблеми інформаційної діяльності слідчого під час розслідування правопорушень. Окреслено низку психологічних чинників, що зумовлюють ефективність інформаційного пошуку. Доведено, що суттєвими факторами інформаційної діяльності слідчих є характеристики мислення, що дають змогу виокремити сутність досліджуваних явищ і відтворити її у формі процесуального документа.

Ключові слова: інформаційна діяльність, інформаційне забезпечення, суб'єкт розслідування, інформаційна компетентність, психологічні детермінанти розслідування.

Запорукою ефективності розслідування правопорушень є виявлення його психологічних чинників і, відповідно, напрямів удосконалення юрисдикційної діяльності. На практичній складовій пізнання в юрисдикційному процесі наголошує М. В. Костицький: «Об'єктивне психологічне знання, розроблене й отримане психологічною наукою лише тоді стає інструментом виконання завдань правосуддя, коли його застосовують у практичних цілях розслідування та судового розгляду справ, для пізнання окремих матеріально-правових, процесуальних явищ і фактів. Завдяки йому пізнають окремі факти та явища, що цікавлять дізнання, слідство, прокурора, суд, захист» [1]. Водночас чимало проблем, пов'язаних із неоднозначним тлумаченням змісту криміналістично значущої інформації, її процесуальною, тактико-психологічною обробкою та інтерпретацією, донині залишаються нерозв'язаними.

Мета статті полягає у висвітленні низки дискусійних питань, які стосуються психологічних особливостей інформаційної діяльності слідчого, психологічних детермінант процедури встановлення об'єктивного знання щодо сутності розслідуваних справ.

Пізнавальний характер розслідування правопорушень констатує В. В. Бірюков, на думку якого в інформаційному

контексті розслідування злочинів є специфічним різновидом інформаційно-пізнавальної діяльності, спрямованої на пізнання події, що відбулася в минулому» [2, с. 104]. Водночас ми не поділяємо позицію В. О. Коновалової, яка вважає: «За своєю гносеологічною сутністю пізнання під час розслідування злочинів тотожне пізнанню загалом і відповідає загальним законам гносеології. Його змістом є розумова діяльність, що ґрунтується на загальних законах мислення. Пізнання в цій галузі набуває форми специфічної діяльності, що визначається кримінально-процесуальним законом» [3, с. 29], оскільки зведення пізнання в процесі розслідування лише до дії законів мислення означає обмеженість методології розслідування логічними постулатами. Зазначене підтверджує унікальність інформаційно-пізнавальної діяльності слідчого, зокрема дає змогу критично оцінювати позиції окремих науковців (В. Л. Васильєв, Ф. В. Глазирін, А. В. Дулов, М. І. Єнікєєв, В. О. Коновалова, О. Р. Ратинов), які структуру слідчої діяльності традиційно вбачають у пізнавально-пошуковому, конструктивному, організаційному, комунікативному видах діяльності, ігноруючи інші види як «непізнавальні». На нашу думку, своєрідність пізнання в розслідуванні правопорушень полягає в дослідженні, з одного боку, взаємозв'язків явищ, які слідчий сприймає безпосередньо (огляд, обшук, слідчий експеримент), а з іншого – того, що відобразилось у свідомості людей про розслідувану подію (допит, упізнання). У першому випадку беруть до уваги переважно природні закономірності, а в другому – закономірності психічного відображення події, бажання, інтереси й наміри людей, їх емоційно-вольові особливості.

Предметом пізнання в слідчій діяльності є інформація про подію правопорушення, однозначного тлумачення якої в юридичній психології досі немає. Так, окремі науковці вважають її криміналістичною (В. І. Галаган, Є. Д. Лук'янчиков, Л. Д. Удалова), інші – кримінологічною (А. П. Закалюк, О. Е. Волкова), що фактично зводить інформацію до конкретного функціонального призначення – пошукового, орієнтувального, довідкового, аналітичного. Обґрунтованішим є визначення інформаційного забезпечення розслідування злочинів як діяльності суб'єктів розслідування, спрямованої на пошук та одержання, а за потреби – оновлення та коригування інформації, наявної в

інформаційних джерелах з метою використання її в процесі розслідування злочинів.

З огляду на зазначене, цілком обґрунтованою є позиція авторів підручника «Юридична психологія» [4], згідно з якою слідчі (розшукові) дії можуть бути інформаційно-пошуковими й інформаційно-комунікативними. Процесуальна діяльність слідчого передбачає такі форми слідчих дій, як допит, огляд, обшук, експеримент, упізнання, а також інші, спрямовані на встановлення істотних обставин події, яку розслідують, шляхом виявлення, збирання й дослідження доказів. Причому предметом правового регулювання є не методи пізнання, а форми їх застосування в розслідуванні. Так, слідчий огляд є процесуальною формою спостереження, слідчий експеримент – процесуальною формою експериментального методу, протоколювання – формою опису, експертиза – процесуальною формою застосування спеціальних знань тощо.

Окремі науковці інформаційно-пізнавальну діяльність зводять до визначального функціонування певного психічного процесу, попри те, що в ній утілено цілісну особистість. Зокрема, Я. О. Пономарьов стверджує: «Індивідуальне пізнання – це, передусім, одна з форм конкретної діяльності людини. Основними елементами індивідуального пізнання є мислення та знання. Мислення є процесом психічної взаємодії, а знання – продуктом цього процесу. У межах психології мислення визначають як явище матеріальне, частину буття, реальний процес взаємодії суб'єкта, що пізнає, з об'єктом, який пізнають» [5, с. 66].

Однак пізнавальна діяльність слідчого не обмежується суто системою логічних розгорнутих суджень про подію. Із цього приводу слушно зауважує аргентинський математик і системолог М. Бунге, що лише логіка не здатна спонукати людину до творення нових ідей, так само як суто граматики – створювати поеми [6, с. 18].

Процес пізнання передбачає відчуття, сприймання, акти впізнавання та уяви. Інтегрує пізнавальну діяльність відтворювальне (дискурсивне) і творче (евристичне) мислення. Пізнавальний процес опосередковують темпераментні, характерологічні особливості його суб'єкта, а також емоційно-вольова та мотиваційно-спонукальна сфери особистості.

Таким чином, до пізнавальної діяльності долучається цілісна особистість. Власне розв'язання пізнавальної проблеми із

психологічної позиції полягає в поєднанні реальних операцій з постійним переходом практичних дій до сфери мислення й навпаки.

У професійній діяльності слідчого постійно трапляються так звані проблемні (слідчі) ситуації щодо виконання теоретичного або практичного завдання, за яких попередньо набутого досвіду розслідування виявляється недостатньо, а отже, виникає суб'єктивна потреба в новій інформації. Актуалізується мислення, за допомогою якого проблемна слідча ситуація відображається у свідомості слідчого у вигляді пізнавальної задачі. Фактично пізнавальна задача, її усвідомлення детермінує необхідність установлення істинного й достовірного знання про факти, явища та закономірності об'єктивної реальності, якою є розслідувана подія. Тобто саме пізнавальна задача слугує мотивувальним, спонукальним чинником пізнавальної діяльності, її пусковим механізмом. Усвідомлення проблемної ситуації водночас формує внутрішню психологічну структуру процесу розв'язання задачі, що містить у собі:

- пізнавальну потребу суб'єкта;
- невідоме знання, що досягають, або спосіб дії;
- інтелектуально-пізнавальні здібності, професійний і життєвий досвід слідчого як суб'єкта пізнання.

Зазвичай пізнавальна задача відображає не окремий предмет, явище, а цілісну структуровану слідчу ситуацію. Тому задачі притаманна певна об'єктивна структура з відповідними ознаками, однією з яких є складність. Джерела останньої мають різне походження. Наприклад, об'єктивну складність задачі спричиняє дефіцит інформації про подію злочину або несприятливі умови розслідування. Суб'єктивну складність може зумовлювати внутрішньоособистісний конфлікт слідчого в межах актуалізації різних цінностей професійної поведінки (наприклад, отримання інформації від обвинуваченого за допомогою погроз і провокаційних дій слідчого чи копіткого збирання доказової інформації правомірними методами). Зазвичай пізнавальні завдання в професійній діяльності слідчих вважають складними (творчими, евристичними).

Сутність евристичних пізнавальних задач полягає в тому, що між умовами та вимогою задачі (її запитанням) постають суттєві невизначеності, а подеколи – очевидні суперечності. Складні нестандартні задачі вирізняються необмеженістю зони пошуку. Їх неможливо розв'язати методом послідовного перебирання

варіантів. Необхідно застосувати потрібний особливий механізм людського мислення – імовірнісне. Звідси випливає принципово важлива вимога до діяльності слідчого – концептуальне знання типових слідчих ситуацій і відповідних стратегій пошукової діяльності.

Залежно від основного функціонального змісту виокремлюють пізнавальні задачі, що передбачають:

- відшукування (обшук, огляд місця події);
- розпізнавання, розрізнення, ототожнення (перевірка свідчень на місці, очна ставка, упізнання);
- пояснення (виявлення справжніх мотивів учинення злочину, допит);
- обґрунтування, доведення (розслідування складних кримінальних справ);
- передбачення (здійснення слідчих та оперативно-розшукових заходів);
- добір засобів і способів дій (планування розслідування, вибір заходів індивідуально-профілактичної дії, ухвалення рішення на затримання).

Ефективність інформаційно-пізнавальної діяльності слідчого щодо розв'язання пізнавальних задач залежить від різних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Зокрема, до останніх належать:

1) наявність засобів сприймання об'єктивної дійсності (працездатність органів чуття, наявність технічних засобів, здатних поліпшити сприймання та реєстрацію інформації). Для сприйняття первинної інформації про правопорушення вже на етапі огляду місця події слідчий повинен мати гострий зір, слух, розвинені мовленнєві здібності, професійну спостережливість, технічні засоби реєстрації інформації тощо;

2) достатня психічна активність сприймання та мисленнєвого опрацювання інформації. Цей чинник відображає мотиваційну складову особистості слідчого – професійний інтерес, службовий обов'язок, розпорядження керівництва;

3) наявність професійних знань і досвіду, достатніх для виконання пізнавального завдання. Професійний досвід і ґрунтовні криміналістичні знання слідчого дають змогу йому не лише ефективно засвоювати інформацію під час здійснення слідчих (розшукових) дій, а й формулювати продуктивні слідчі версії;

4) ступінь вираження психічних процесів, станів і властивостей (увага, емоційно-вольова сфера, характер). Значні

фізичні перевантаження та психічні перенапруження, постстресові стани призводять до зниження рівня засвоєння умов та основної вимоги задачі, визначення змісту завдання, мисленнєвого процесу опрацювання інформації загалом.

Об'єктивними чинниками пізнання є такі кваліфікаційні ознаки:

1) звичність/незвичність ситуації як складова умов завдання. Від цього залежить якість орієнтування в ситуації та можливість досягнення результату. Унікальність і незвичність розслідуваного злочину ускладнюють пізнавальну задачу й можуть призвести до помилкового рішення;

2) формування умов задачі (словесний опис, зображення, реальна ситуація). Зокрема, неможливість безпосереднього здійснення огляду місця події, обшуку обмежують обсяг первинної інформації, спричиняючи невизначеність під час розроблення версій;

3) ступінь визначеності в проблемній ситуації змісту задачі. Неочевидність правопорушення, неузгодженість події та початкової інформації про неї суттєво знижують можливість адекватного усвідомлення змісту задачі.

Аналіз пізнавальної діяльності слідчих засвідчує, що система їхніх пізнавальних якостей виявляється неоднаковою. Вона залежить від певних індивідуально-психологічних ознак. У процесі формування професійного пізнавального досвіду слідчий набуває своєрідного індивідуального стилю пізнавальної діяльності, за якого вирішальне значення має не набір професійно важливих якостей, а їх узгоджена взаємодія, система, що залежить як від індивідуальних особливостей слідчого, так і від умов його становлення й розвитку як фахівця. Індивідуальні особливості розвитку одних груп якостей можуть певною мірою компенсувати дефіцит розвитку інших рис. Зокрема, неспроможність слідчого глибоко й усебічно аналізувати вихідні умови пізнавальної задачі може бути компенсована спроможністю швидко аналізувати варіанти розв'язання задачі, ефективно комбінувати різноманітні слідчі версії події.

Вітчизняний процесуаліст Л. Д. Удалова стверджує, що криміналістичну інформацію про злочин слідчий може отримати переважно із двох джерел: 1) з показань осіб, які стали учасниками процесу розслідування (свідків, потерпілих тощо); 2) шляхом дослідження матеріальних носіїв, у яких важливу для справи інформацію відображено у вигляді фізичних, хімічних та інших властивостей (розмір, обсяг, колір тощо). Чисельність цих

об'єктів залежить від розмаїття об'єктів матеріального світу. Згідно з кримінальним процесуальним законом, до них також можуть належати місце події, приміщення, предмети й документи, людина [7, с. 15–16].

Розуміння як результат пізнання, передусім якщо воно пов'язано з вербальними, знаковими формами, слугує об'єктом вивчення логіки, у межах якої цей продукт можна назвати знанням й аналізувати з позицій відповідності реальній дійсності. Безперечно, цей підхід важливий контексті вивчення особливостей інформаційної діяльності слідчого, формування в ній істинного знання про факти й обставини події правопорушення. З огляду на те, що кінцевим продуктом слідчої діяльності є кримінальна справа, у якій в узагальненій знаковій формі (текст документа) відображено інформацію, отриману в невербальний і вербальний спосіб, увагу психолога привертає процес одержання результату, перехід від нерозуміння до розуміння, розкриття психологічних механізмів і роль психологічних сфер особистості у формуванні знання, зокрема сутність особистісних детермінант слідчого стосовно інформації про подію правопорушення, верифікації та оперування цією інформацією, а отже, екстраполяції безпосередньо сприйнятої та осмисленої інформації на її текстовий (знаковий) носій, тобто протоколи, подання, експертні висновки тощо.

Рівень професійної майстерності слідчого у сфері інформаційної діяльності залежить від наявності в нього інформаційної компетентності, тобто інтегративної характеристики особистості, яка свідчить про здатність і готовність виконувати інформаційні функції в межах слідчої діяльності. Зазначена компетентність передбачає три базові складові – когнітивну (пізнавальну), діяльнісно-рефлексивну й емоційно-ціннісну. Кожен із цих елементів містить комплекс відповідних особистісних диспозицій і позначається на інформаційній діяльності. У контексті статті доцільно з'ясувати характеристики когнітивної складової інформаційної компетентності. Із цією метою ми здійснили експериментальне обстеження інформаційно компетентних (із досвідом роботи понад п'ять років) і недосвідчених (менше ніж п'ять років) слідчих МВС України. У межах дослідження було використано методику ДІТЕКС (діаграма – текст – смисл), яка дала змогу наочно уявити динаміку смислоутворення (компресію тексту зі збереженням основної інформації); багатofакторний (16PF) опитувальник

Р. Кеттелла; шкалу прогресивних матриць Д. Равена та Л. Пенроуза; опитувальник креативності Дж. Брунера.

Результати дослідження дали змогу встановити, що загальними етапами розуміння текстової інформації є:

– ознайомлення з текстом, зокрема його архітектонікою (структурою);

– визначення ієрархії та диференціації текстових елементів (основних і конкретизувальних) із подальшим формулюванням гіпотез смислоутворення;

– синтаксичне скорочення (усунення надлишкової інформації) та екстеріоризація смислу повідомлення в текстовому вигляді.

Показниками ефективності розуміння текстової інформації є співвідношення основних і конкретизувальних текстових елементів, а також інтенсивність компресії тексту. За наявності досвіду інформаційної роботи надлишковість основної та конкретизувальної інформації сприяє формуванню спектру гіпотез смислоутворення, що, власне, й уповільнює інтенсивність компресії тексту (слідчі з досвідом роботи понад п'ять років). Натомість подальше розуміння відбувається значно інтенсивніше та продуктивніше саме завдяки ретельному опрацюванню версій на першому етапі ознайомлення з текстом документа, забезпечує значне його скорочення, а отже, поглибленого розуміння інформації. Тобто на початку сприймання текстової інформації критерієм компетентності є пропорція між предикатами (основними елементами) та конкретизувальними елементами інформації, а на завершальному етапі – інтенсивність формування змісту повідомлення.

Суттєвими детермінантами когнітивної складової інформаційної компетентності слідчих є характеристики мислення, інтегратором яких є креативність. Саме вона забезпечує ефективність осмислення як знакової, так і образної інформації, що дає змогу компетентним слідчим послідовно й одночасно оперувати образами з різних сфер уяви та дійсності, виокремлювати несуттєві характеристики досліджуваних об'єктів і конструктивно відтворювати образи реальності у вигляді понять.

До парціальних корелятивів когнітивної складової інформаційної компетентності належать особистісні фактори – практичність і проникливість. Креативність мислення досліджених слідчих детермінована особистісними факторами – інтелектом і радикалізмом.

Окреслені в статті особливості інформаційної діяльності слідчого, характеристики когнітивної складової інформаційної компетентності потребують переосмислення та перебудови класичного професіографічного підходу для розроблення професіограм і кваліфікаційних характеристик слідчих, згідно з яким функціональний та психологічний аналіз слідчої діяльності слід здійснювати не за принципом виокремлення її фрагментарних структурних складових – пізнавальної, комунікативної, конструктивної діяльностей, а на підставі системних компетентностей як особистісних новоутворень стосовно забезпечення цілісної слідчої діяльності.

Модифікація фахової освіти слідчих у напрямі формування інформаційної компетентності сприяє подоланню суперечностей між професіоналізмом суб'єкта діяльності (як характеристики професійної кваліфікації, володіння сучасними алгоритмами інформаційного пошуку) і професіоналізмом особистості (особистісні інваріанти фаховості – професійне й особистісно важливі якості слідчого).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Костицький М. В. Психологічне пізнання в юридичній теорії і практиці [Електронний ресурс] / М. В. Костицький. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Juftp/2011_1/kostuts.htm. – Назва з екрана.
2. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія / В. В. Бірюков. – Луганськ : ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 663 с.
3. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. – Киев : МВД УССР, 1973. – 122 с.
4. *Юридична психологія* : підручник / за заг. ред. Л. І. Казміренко. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2007. – 360 с.
5. Пономарев Я. А. Психика и интуиция / Я. А. Пономарев. – М. : Политиздат, 1967. – 256 с.
6. Бунге М. Интуиция и наука / М. Бунге. – М. : Прогресс, 1967. – 276 с.
7. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України : монографія / Л. Д. Удалова. – Київ, 2006. – 324 с.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2017